

Is daar iemand, iemand, iemand ...?

Over vergeving en identiteit in de context van het strafproces

*H.M. Verrijn Stuart**

De wraak mag zich geen plaats hebben veroverd in het strafrecht, de ressentimenten zijn daarin wel geslaagd.¹ En de vraag is nu of het strafrecht het domein voor vergeving is.

Verzoening en vergeving lijken de jongste troetelkinderen van het strafrechtssysteem. Na het slachtofferisme is de tijd gekomen van het verzoenen en vergeven. Slachtoffers blijken onverzoenlijk, mateloos, rancuneus. Verzoening en vergeving kunnen ons verlossen van het gezeur.

Zonder cynisme constateert bisschop Tutu, de voorzitter van de Zuid-Afrikaanse Truth and Reconciliation Commission (TRC) dat 'de studie van verzoening een groeimarkt is geworden'. 'Uit onderzoek is zelfs gebleken dat het schenken van vergeving goed is voor de gezondheid' (Tutu, 1999; Verrijn Stuart, 1999). Vergeven lucht op, is goed voor je. Vergeven is een project dat kan 'slagen' en dat in een stappenplan kan worden vervat. De vergeving kan een instrument zijn in het oplossen van sociale spanningen. De juridisering, medicalisering, instrumentalisering en politisering van de vergeving zijn in gang gezet.

Biljana Plavsic; van genocide tot berouw

Nog niet zolang geleden zei ze dat moslims een 'genetische vergissing in Servische lichamen waren' en dat hun uitroeiing een 'natuurlijk fenomeen' was. De lichamen van zijn slachtoffers lagen nog in de straten toen zij Arkan, de Servische paramilitaire moordenaar en gangster, bij terugkeer van een moorddadige actie kuste en feliciteerde.

Biljana Plavsic. Tijdens de oorlog in het voormalig Joegoslavië maakte zij deel uit van het Bosnisch-Servische presidium. Daarvoor was zij

* De auteur is journalist en publicist.

¹ Eerder werkte ik deze thema's uit in: 'Met de mantel voor de ogen; over wraak, vergeving en strafrecht', in: *Grenzen tussen goed en kwaad*, Den Haag 26 oktober 1998; 'De angst voor de stilte; strafrecht en seksueel geweld, tussen eer en waardigheid', in: *Eeuwige kwesties: 100 jaar vrouwen en recht*, Deventer, 1999; 'Een nieuwe melodie; Martha Nussbaum over Hecabe's wraak', *Lust en gratie*, nr. 61, 1999.

hoogleraar biologie aan de universiteit in Sarajevo. Afkomstig uit de middenklasse, een koude eerzuchtige vrouw met steekogen en een heerszuchtige geest. Haar scherpe woorden gingen soms zelfs Milosevic te ver. 'Toen deze vrouw Bosnië regeerde', schrijft Slavenka Drakulic, 'lag daar de hel' (Drakulic, 2003).

Daar zit ze in de rechtszaal in Den Haag, 72 jaar oud, aanvankelijk vervolgd wegens genocide. Maar ze heeft inmiddels een bekentenis afgelegd. In de plea agreement hebben de aanklagers de aanklacht van genocide laten vallen. Nu zal zij bestraft worden voor vervolging – persecution –, een misdaad tegen de menselijkheid, voor dezelfde feiten maar met een andere kwalificatie. In het gebouw van het Joegoslavië tribunaal heerst een haast euforische stemming. Men spreekt over berouw, spijt, moed, verzoening. Een stoet van internationale topfiguren, onder wie de voormalig minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten Albright, voormalig lid van de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie en verzoeningspropagandist bij uitstek Alain Boraïne, en Holocaust overlevende en Nobelprijswinnaar Elie Wiesel, laten hun licht schijnen over het belang van deze bekentenis voor een mogelijke verzoening in Bosnië. En tot slot komt Biljana Plavsic zelf aan het woord. Zij leest een verklaring voor. De rechters stellen haar geen vragen. In dit door het Angelsaksische recht gedomineerde systeem, betekent een bekentenis het einde van het proces. Er volgt dan nog slechts een sentencing hearing. Slavenka Drakulic, die eens schreef over de Servische 'consensus of silence', noteert dat 'zoals Biljana Plavsic, de radicaalste onder de oorlogshitsers was, zij nu de radicaalste onder de berouwvollen is.' Plavsic krijgt elf jaar.

Theatervoorstelling

In de wandelgangen van het tribunaal maakt de euforie plaats voor vragen. Mijn Bosnische collega Emir Suljagic, afkomstig uit Srebrenica, in 1995 tolk voor internationale waarnemers in en rond de enclave Srebrenica, loopt verbijsterd rond. Hij gelooft niets van Plavsic' spijt of berouw. En de strafmaat voelt hij als een klap in het gezicht van de slachtoffers.

Aanvankelijk hadden de rechters slechts anderhalve dag over voor de sentencing hearing van Plavsic. Na protesten van zowel aanklagers als verdediging werden drie dagen vrijgemaakt. De hearing werd voorbereid als een theatervoorstelling. De rollen werden verdeeld, de teksten op papier gezet. De verklaring van Plavsic staat als een huis en kan door de media gemakkelijk worden geciteerd, maar geeft geen enkel

inzicht in Biljana Plavsic als persoon. Niet alleen is zij de Servische nationaliste gebleven. Ook lijkt haar spijt vooral de schade te betreffen die de Serven zichzelf hebben toegebracht. De eer van het trotse Servische volk heeft geleden door de onwaardige moordpartijen. Wie is Plavsic, waar is Plavsic in deze goed gekapte, bescheiden opgemakte, beheerste vrouw? Zij kijkt rustig en uitdrukingsloos om zich heen, groet terughoudend de mensen die voor haar komen getuigen, converseert aan het begin van iedere zitting met hoofdaanklaagster Carla del Ponte. Had het verschil gemaakt als zij haar beheersing had verloren, als ze er verpieterd en verwaarloosd had uitgezien, als in haar steekogen emotie te lezen was geweest, als ze had gehuild? Misschien wel, voor diegenen die denken dat berouw en uiterlijk vertoon bij elkaar horen.

Ik zag daar in de rechtszaal een vrouw die spijt heeft van de gekozen middelen omdat deze haar eigen volk – letterlijk haar woorden – hebben geschaad. Ik heb haar niet horen zeggen dat moslims bij nader inzien toch geen genetische vergissing zijn. Haar overtuigingen bleken niet te zijn veranderd. Zij was hooguit minder kortzichtig geweest dan haar politieke geloofsgenoten, had eerder doorgehad dat de machtsverhoudingen waren verschoven en bleek in staat, met grondige hulp van aanklagers en advocaten, tot in de rechtszaal de Servische belangen te behartigen. Plavsic: 'Waarom zag ik het niet eerder? En hoe konden onze leiders en degenen die hen volgden zulke daden hebben gepleegd? Het antwoord op beide vragen is angst, een verblindende angst die leidde tot een obsessie, vooral voor diegenen voor wie de Tweede Wereldoorlog een levende herinnering was, dat de Serven zich nooit meer zouden toestaan slachtoffer te worden.' Niemand vroeg haar hoe het mogelijk is dat een vrouw met haar academische staat van dienst zo weinig inzicht heeft getoond in wat er werkelijk gebeurde in haar land, waarom de informatie in de buitenlandse media – zij heeft nota bene in Amerika gewoond en gewerkt – geen invloed op haar had. Zonder meer werd haar slachtofferdenken, het slachtofferdenken dat het Servische volk al zo'n zeventiende eeuw koestert, geaccepteerd als verklaring en haar politieke omwenteling gezien als een morele omwenteling en teken van berouw. De alinea over het 'karakter van de verdachte voorafgaand aan de oorlog in Bosnië' – de formulering alleen al is merkwaardig – bestrijkt nog geen drie volle regels. 'De prosecution neemt aan dat, voorafgaand aan het conflict, mevrouw Plavsic zich had onderscheiden als een academica in het veld van de biologie en een 'honourable' leven had geleid.'

Wat daar in de rechtszaak van het tribunaal gebeurde was een politieke voorstelling. Plavsic' spijt was een politiek *mea culpa*, maar had niets te maken met een persoonlijke verantwoording. Het recht leek in dienst te staan van de vrede en de verzoening. Mensenrechtenjuristen likten hun vingers af, maar de strafrechtsjuristen huiverden.

Identiteitslozen

De vraag of er voor vergeving plaats is of zou moeten zijn in het strafproces loopt te meer de kans met 'nee' te worden beantwoord nu het leger identiteitslozen groeit. In het – internationaal humanitair – strafrecht staat een individu terecht voor zijn of haar persoonlijke verantwoordelijkheid. Wie deel uitmaakte van een groep die de context vormde voor het uitleven van machtswellust, wreedheid of persoonlijk gewin, is slechts met de grootste moeite te onderscheiden van al die andere leden van de groep.

De rol die het strafproces kan hebben in tijden van transitie, van een dictatuur naar een democratie bijvoorbeeld, is een bijkomende, niet een bedoelde rol. Het feit dat het strafproces een forum is voor het vertellen van verhalen, betekent niet dat het zich geschiedschrijving ten doel moet stellen. Het feit dat het strafproces een constructie is met een vastliggende procedure en rolverdeling, betekent niet dat het een theaterproductie is die het domein van de fictie mag betreden. En het feit dat het strafrecht altijd en noodzakelijkerwijs in een politieke context opereert, betekent niet dat het een politiek doel behoort na te streven. Ieder proces dat zich ondergeschikt maakt aan één van deze doelen, is een showproces. Het Plavsic-proces werd uiteindelijk zo'n show en zoals na iedere goede voorstelling verliet het publiek enigszins euforisch de zaal. Maar de kater kwam al gauw. Men realiseerde zich dat daar niemand had gezeten. Een politica dat wel, maar geen herkenbaar individu.

Men zou zich nog kunnen afvragen of het ontbreken van een identiteit in Plavsic als berouwvolle verdachte kan worden geweten aan het feit dat hier een politieke leider terecht stond wegens oorlogsmisdrijven die onder een politieke vlag werden gepleegd. De functionaris en de persoon zijn verweven geraakt. De individuele schuld is moeilijk te onderscheiden van de collectieve schuld.

Maar kort daarna, hemelsbreed slechts enkele tientallen kilometers verderop maar wat historische achtergrond en juridisch systeem betreft fundamenteel verschillend, speelde zich het proces tegen de moordenaar van Pim Fortuyn af.

Het proces Volkert van der G.; in de ogen kijken

Op de dag dat het proces tegen Volkert van der G. begint, schrijft broer Simon Fortuyn, die een column mag bijhouden in het *Algemeen Dagblad*: 'Vandaag kijk ik voor de eerste keer in de ogen van de man die mijn broer vermoordde. Het moment van de afrekening nadert. (...) Het liefst zou ik hem gedurende de hele rechtszaak in de ogen kijken. Zodat hij voelt dat hij zich moet verantwoorden tegenover ons en het hele land. Dat verzoek hebben we ook bij de rechtbank ingediend. Ik ben benieuwd of dat mogelijk is. Ik hoop er de komende dagen achter te komen wat de man heeft beziel. Wat voor type het is, hoe oprecht hij overkomt en of hij wordt gemanipuleerd door zijn advocaten.'² 'Ik weet niet hoe het Nederlandse volk erover denkt, maar ik weet nu al dat ik hem nooit zal vergeven. (...) Wat ik de komende dagen in de rechtszaal te horen krijg kan daar niets aan veranderen.'

Ik heb in de loop van de jaren talloze slachtoffers horen zeggen dat zij de dader in de ogen wilden kijken. Ze willen zelf worden gezien door de dader, ze willen in de ogen van de dader zien dat hij weet wat hij het slachtoffer heeft aangedaan en ze willen weten wie de dader is. De strafzaak is wat dat betreft vrijwel altijd een teleurstelling. Zo ook deze keer. Op de dag van de eis zegt de advocaat van de familie van Pim Fortuyn dat zijn cliënten hadden willen weten wat Van der G. bewoog, maar het proces werd 'een grote deceptie'. De verdachte toespreken is 'sjorren aan een dood paard, een vergeefse missie', licht de advocaat in de *Volkskrant* toe. Van der G. zegt in zijn laatste woord geen spijt te hebben van zijn daad, maar het wel te betreuren dat hij verdriet heeft veroorzaakt. 'Verdriet is nu eenmaal verdriet.'³ Het *Trouw*-commentaar op de voorpagina concludeert op 5 april: 'Ondertussen blijven gewone burgers met de vraag zitten, hoe iemand zo koel en berekenend zo'n afschuwelijke daad kon begaan.' Na de eerste zittingsdag klaagt Simon Fortuyn over de behandeling van de nabestaanden. 'Het enige moment waarop we Van der G. in zijn smoe konden kijken was toen hij de zaal betrad. Dat was best spannend. Tja, en wat zie je dan? Een rechtop lopend mannetje met een licht triomfantelijke blik in zijn ogen. Verder had hij een 'leeg', uitdrukkingloos gezicht. Het is gewoon een emotieloze, kille man. (...)'. 'Toen hij 's middags op vragen van de rechter antwoord gaf, hoorde ik pas goed

² *Algemeen Dagblad*, 27 maart 2003, p. 7.

³ *Volkskrant*, 2 april 2003, p. 1.

hoe miezerig zijn stem eigenlijk is.⁴ Het is een bekend proces, de verdachte wordt in de strafzaak kleiner in plaats van groter. In dit geval in de woorden van broer Fortuyn zelfs letterlijk.

Verslaggever Frits Abrahams gaat in *NRC Handelsblad* op zoek naar 'de duivel' in Volkert van der G. 'Je zou het hele proces kunnen beschouwen als een stormloop van justitie op het bastion waarachter Volkert zijn motief, al dan niet bewust, heeft verborgen.'

Na een dag, beseft de journalist 'opeens de vergeefsheid van de hele onderneming. Natuurlijk, de moordenaar moet berecht worden. Maar zullen we ooit iets van hem begrijpen? Zal hij ons duidelijk kunnen maken waarom hij zijn daad heeft gepleegd?' Abrahams beschrijft de rechtbankpresident die uren lang vriendelijk of vaderlijk op jacht gaat naar het motief, gevolgd door de officier die het bozig en soms agressief aanpakt. Maar Volkert blijft verscholen achter zijn standaard verhaal. Op één moment komt Volkert uit zijn 'schil van emotionele schuchterheid te voorschijn.' Hij heeft het over zijn rechtvaardigheidsgevoel. 'Ik wil opkomen voor de zwakken, niet alleen voor de dieren. (...) U weet niets over mij. Totaal niks.'

Abrahams concludeert dat Van der G. zichzelf ook niet kent. Uit niets blijkt dat hij na de moord zelfonderzoek heeft gedaan. 'De duivel in Volkert kwam boven en staat nog steeds met zijn ogen in het schelle licht te knippen. Hij lijkt niets van zijn eigen daad te begrijpen, en wil dat ook eigenlijk niet. Zo laat hij ook ons met een mysterie achter.'⁵ Maar de volgende dag, laat Van der G. iets meer van zichzelf zien. Abrahams kan hem voor het eerst vol 'in het bleke, onopvallende, niet onvriendelijke gezicht kijken. Het onderzoek op de zitting wordt persoonlijker. Op de vraag of hij vindt dat de moord gerechtvaardigd was, zegt de verdachte: 'Het is voor mij zelf best ingrijpend. Ik worstel er nog mee, met de vraag of dit allemaal gerechtvaardigd was, het verdriet dat het bij mensen teweeg heeft gebracht. Het moet voor mij zelf nog een plaats krijgen. (...) Of ik gevoelens heb? Ja. Dagelijks zie ik de beelden voor me. Ik zie mezelf schieten en Fortuyn vallen.' De stukken en de foto's in de kranten vindt hij 'aangrijpend'. Maar bij elk verhoor, aldus Abrahams in *NRC Handelsblad*, wordt het mysterie alleen maar groter, de vraag die onbeantwoord zal blijven is: 'Waarom vermoordde Volkert Fortuyn?'

4 *Algemeen Dagblad*, 28 maart 2003, p. 5.

5 *NRC Handelsblad*, 28 maart 2003.

Leegte

De vergeefse zoektocht naar identiteiten zoals hierboven geschetst, zou het resultaat kunnen zijn van de rigiditeit van het strafproces. Maar ook het eindrapport van de Zuid-Afrikaanse Waarheidscommissie (TRC) vertoont ondanks het imago van het tegendeel een opmerkelijke leegte. Alle tranen, omhelzingen en ontboezemingen ten spijt, leest men in het eindrapport nauwelijks karaktertrekken. De Commissie concludeert in deel 5 van het rapport: 'In dergelijke situaties handelen mensen eerder vanuit hun sociale identiteit dan op basis van hun persoonlijkheid'⁶ en verderop 'Politieke raamwerken leveren brandstof voor gruwelijkheden.'⁷ Al in deel 1 had de Commissie gezegd, dat 'wanneer men de drijfveren van de overtreders niet ziet als onderdeel van het zoeken naar inzicht in de materie, het blootleggen van motieven en standpunten gemakkelijk verkeerd kan worden uitgelegd, namelijk als een excuus voor hun overtredingen.' De Commissie wijst weliswaar atavisme, psychopathologie en autoritarisme af als verklaring voor de misdrijven. Maar 'binding', 'volgzaamheid', 'identificatie' en 'internalisering' worden wel degelijk als bepalende factoren opgevoerd. De psychosociale beschrijving van gebeurtenissen en omstandigheden overlapt de individuele persoonlijke verantwoordelijkheid. Waar zijn de individuen die ieder voor zich een meer of minder bewust moment hebben gekend waarop ze het masker opzetten, hun haat begonnen te koesteren en te rechtvaardigen en de eerste daad van geweld of wreedheid begingen. De TRC zegt daarover zelf: 'Wij willen niet onvermeld laten dat de theorie van de sociale identiteit het geweld zelf niet verklaart, maar alleen de basisvoorwaarde voor geweld levert.'⁸ Het lijkt alsof er in het rapport niemand aanwezig is. In het strafproces is dat niet echt een probleem. Ook zonder inzicht in de persoon van de dader kunnen rechters een heel eind komen in hun veroordeling van de daad. Bovendien liggen de kracht en de waarde van de bekentenis ligt niet in de spijtbetuiging, maar in de vaststelling van de feiten. 'Nu hoef ik niets meer te vertellen', zei een slachtoffer na een bekentenis bij het Joegoslavië tribunaal. Dat is van belang. Of één van die andere ontwikkelingen, die misschien op den duur de cyclus van geweld kunnen doorbreken, zullen plaatsvinden zullen we moeten afwachten. Het strafproces kan daarop geen invloed uitoefenen.

⁶ Eindrapport van de Truth and Reconciliation Commission, deel 5, 1998, p. 288.

⁷ Idem, p. 282.

⁸ Idem, p. 289.

Vergeving als therapie

Toch kan de moderne hulpverlening dat maar moeilijk aanvaarden. Men acht het uiten van emoties heilzaam, het lucht op en opent de mogelijkheid tot 'closure'. Dit verschrikkelijke woord klinkt als doel en middel tegelijk. Wie pleit voor geduld en de werking van de tijd, voor terughoudendheid en stilte, voor het persoonlijke boven het politieke, krijgt de verbijsterde vraag: 'Maar wil je dan geen 'closure'?' Nooit mag men stil zijn. Alles moet onder woorden worden gebracht. De jacht op het onzegbare is al jaren geleden geopend. Of het nu in de vorm van therapie, van een strafproces of een waarheidscommissie gebeurt, er moet worden gepraat. Het particuliere is publiek geworden. Het leed, de vernedering en de pijn moeten in woorden worden gevangen – op zich al een vreemde eis in een wereld waar lang niet iedereen beschikt over een rijke en subtiele woordenschat – en vervolgens moet er worden afgerond. En in dat ongeduldige proces heeft de vergeving nu ook een plaats gekregen. Daarbij is er een centrale vraag, of die geïnstrumentaliseerde vergeving niet tot een geheel ander domein behoort dan de emotionele vergeving die in de sfeer van de verlossing past? Kan vergeving plaatsvinden zonder enig verband met de dader? Of is nodig dat degenen die vergeeft de identiteit van de dader kent en voor zichzelf herformuleert en wellicht zelfs het vermogen opbouwt tot empathie met de dader?

Maskers

Als het gaat om de grootste menselijk fouten gebeurt er iets verschrikkelijks. Men wordt zijn eigen buitenkant. Het innerlijke verdwijnt in de functie, de baan, de officiële titel die men op zich heeft genomen. Men wordt beschuldigd en kan dat niet weerspreken door een beroep te doen op zijn persoonlijkheid, zijn jeugd, ouders, opvoeding. Dat alles is irrelevant geworden. Deze dader bestaat nog slechts aan de buitenkant. Als hij of zij de daden waarvan hij is beschuldigd bekent, moet hij onder woorden brengen wat hij heeft gedaan, hoe groot zijn spijt is en misschien waarom hij het heeft gedaan. Maar met die openbaring verliezen het slachtoffer en het publiek hun vertrouwen. De taal verliest zijn kracht, omdat wij zijn woorden niet meer serieus nemen. Wij zijn niet tevreden met de openbaringen van de dader,

omdat wij de oppervlakkigheid zien en de leugenachtige schijn die zelf niet weet dat het een leugen is.⁹

We zien geen identiteit, omdat die er niet is. Toen de verdachte zijn daden beging, droeg hij een masker, hij nam een identiteit aan die uiteindelijk een moorddadige identiteit werd (Maalouf, 1999). Nu hij verdachte is in een strafproces, verdwijnt de identiteit opnieuw achter een masker: de oprechte spijt, de tranen of de woorden van overtuiging zijn aangepast aan de situatie. In dit geval is dat het strafproces, maar het kan ook de verzoeningscommissie zijn of een andere publieke structuur. De slachtoffers en het publiek laten hun blik dwalen over de dader. Zij geven een psychologische, historische, medische, politieke of sociologische interpretatie. Of, zij wijzen het publieke vertoon van spijt zonder meer af als leugens of als marchanderen teneinde een lagere straf te krijgen. En terwijl men enerzijds zoekt naar die minuscule aanwijzingen dat er in het innerlijk van de dader iemand is die werkelijk spijt heeft, die zich werkelijk realiseert welke immense schade hij heeft aangericht, stuit deze zoektocht af op het uiterlijk. Het belang van de bekentenis ligt in het herschrijven van de herinnering. Zoals veel mensen niet nadenken, maar piekeren, zijn er velen die herhalen, maar niet herinneren. Dat herhalen kan eeuwen duren, zoals de Servische geschiedenis ons toont.¹⁰ Het zich ontworstelen aan die herhalingsdrang is een schier revolutionaire daad. Juist de identiteitslozen herhalen, houden vast aan hun geleende identiteit van slachtoffer. De individuele persoonlijkheden verdwijnen achter hun maskers. Het alleen 'wij' hebben gelijk, alle anderen zijn conspiratieve leugenaars. Die overtuiging nemen zij ook mee naar de rechtszaal als ze daar ooit terechtkomen. Er bestaat geen waarheid, ook het strafproces is een leugen. De innerlijke ontwikkeling en persoonlijkheid is bij die mensen vrijwel niet meer te vinden. Zij zijn hun eigen portret of verhaal geworden. En zij blijven slachtoffers, de constructie van hun slachtofferschap en dus van hun onschuld is volmaakt. In de wereld van leugens vertegenwoordigen zij de waarheid. De kleinste inbreuk of relativering of tegenspraak wekt heftige verontwaardiging. De onvoorstelbare wreedheid van de moderne oorlogen – veelal burgeroorlogen – en de verbijsterende gewelddadigheid van jonge moordenaars – Columbine Highschool, Van der G. – raken de zwakste

⁹ Hier parafraseer en versimpel ik de gedachten van Emmanuel Levinas over schuld, onschuld en vergeving. In: *Het menselijk gelaat*, Baarn, 1987, p. 113 e.v.

¹⁰ Zie Paul Ricoeur, *Le juste*, Parijs, 1995, vooral het laatste hoofdstuk. En Ricoeur in *Esprit*, januari 1995.

schakel in onze moderne samenleving: de verdeling en toedeling van schuld en onschuld. Collectieve schuld of het Eichmann-in-ons-allen effect verlamt een samenleving. De creatie van 'monsters' door politiek en media geeft een tijdelijke verlichting. Het rechtvaardigt bombardementen en het aanscherpen van wetgeving tot soms over de grenzen van het rechtstatelijk toelaatbare. Maar verschijnt zo'n monster eenmaal in de rechtszaal – Milosevic, Plavsic, Eichmann, Van der G. – dan blijkt er een mens te zitten. En dat enkele feit confronteert ons met de vraag wat hem of haar onderscheidt van ons. Waar ligt de grens tussen schuld en onschuld. De enige conclusie kan zijn, dat niemand geheel onschuldig is, maar een feit is ook dat niet iedereen wreed of gewelddadig gedrag vertoont. De persoonlijke verantwoordelijkheid ligt juist daar, op het moment van die eerste wreedheid, de eerste daad van geweld. Maar de dader zelf zal zich de rechtvaardiging gelegen in alle momenten daarvoor en daarna voor de geest kunnen halen, maar niet de keuze van dat ene moment. En daarmee ontnemt hij het slachtoffer zicht op zijn innerlijk. Hij blijft ongezien, een masker, een portret.

Race om de onschuld

Veel slachtoffers zullen op hun beurt weinig belang hebben bij een beter zicht op het innerlijk, het unieke, het onderscheidende van de dader. Hoe meer mens, hoe moeilijker te veroordelen. Al die banale motieven die duidelijk werden in de Holocaust tribunalen en de VN tribunalen – hebzucht, jaloezie, angst het baantje te verliezen – zijn de gevoelens van de moderne mens. Ze zijn niet uniek voor de dader. Hoe behoudt het slachtoffer zijn onschuld tegenover de steeds herkenbaarder wordende dader? Op verschillende manieren die onderling samenhangen. Ten eerste kan het slachtoffer – en het publiek, in de moderne samenleving immers bestaande uit potentiële en vermeende slachtoffers – categorisch weigeren te geloven wat de dader vertelt. Ten tweede kan het slachtoffer volhouden dat die motieven of drijfveren de wreedheid of het geweld niet verklaren. Ten derde kan het slachtoffer de dader vergeven. Daarmee claimt het slachtoffer voorgoed de onschuld.

Er zijn vele redenen om te zeggen dat vergeving de dader iets van zijn onschuld teruggeeft en dat juist daarom vergeving voor slachtoffers onaantrekkelijk is. 'Mijn blijvend ongeluk veroordeelt degene die er de

oorzaak van was' (Van Tongeren, 2002, p. 47). In de race om de onschuld kan men van het slachtoffer niet verwachten onschuld toe te delen. Een bekende verdachte is daarom een verontrustende verdachte voor het slachtoffer. Een verdachte die spijt en berouw betuigt nog meer. Alle mogelijke lakmoesproeven zullen worden toegepast op de oprechtheid van de dader. Maar als alles fout loopt heeft het slachtoffer een laatste troef: de vergeving. Ik vergeef en dus ben ik de onschuldige. Jouw onschuld heb je alleen aan mij te danken. Het conspiratieve zwijgen, de onderdrukking van de herinnering kan de volgende schakel zijn in de geweldsspiraal. Maar de totale overgave aan het verhaal van de slachtoffers kan hetzelfde effect hebben. Vervolging wegens oorlogsmisdrijven en ander modern geweld kan hoge verwachtingen wekken en tot cynische teleurstelling leiden. In het kielzog van de overmatige aandacht voor het slachtofferschap doken het respect voor de wraakzucht en het verlangen naar vergeving in het strafrecht op. De Waarheids- en Verzoeningscommissies inspireren tot het zoeken naar nieuwe mogelijkheden in het strafrecht.

Maar voor vergeving en verzoening is nodig dat daders en slachtoffers hun eigen verleden en hun eigen aandeel daarin onder ogen zien en herschrijven. Daarvoor is zelfonderzoek en zelfkennis nodig. Daders en slachtoffers moeten weten wie zij zijn, een identiteit hebben. Een identiteitsloze kan niet vergeven. Een identiteitsloze kan niet voor vergeving in aanmerking komen. Wie zit er daar in de verdachtenbank, zit daar wel iemand, zullen slachtoffers en publiek zich blijven afvragen.

Literatuur

Arendt, H.
<i>The human condition</i>
Chicago en Londen, The
University of Chicago Press, 1958	<i>reconciliation</i>
Oxford and Portland Oregon,
Hart Publishing, 2001
Bauman, Z.
<i>Modernity and the holocaust</i>
New York, Cornell University
Press, 1989	Derrida, J.
<i>On forgiveness</i>
In: Cosmopolitanism and forgi-
veness, London/New York, 2001
Christodoulidis, E., S. Veitch
(red.)
<i>Lethé's law: justice, law and</i>	Drakulic, S.
<i>Radikalismus der Reue</i>
Süddeutsche Zeitung, 16 januari
2003

Levinas, E.

Het ik en de totaliteit

In: *Het menselijk gelaat*, Baarn, Ambo, 1987

Maalouf, A.

Moorddadige identiteiten; een betoog tegen zinloos geweld

Amsterdam, Arena, 1998

Minow, M.

Between vengeance and forgiveness; facing history after genocide and mass violence

Boston, Beacon Press, 1998

Ricoeur, P.

The just

Chicago en Londen, The University of Chicago Press, 1995

Ricoeur, P.

Le pardon peut-il guérir?

L'Esprit, januari 1995, p. 77-82

Suljagic, E.

Truth at The Hague

The New York Times, 1 juni 2003

Summerfield, D.

Effects of war; moral knowledge, revenge, reconciliation, and medicalized concepts of 'recovery'
British medical journal, augustus 2002

Tongeren, P. van

Over het verstrijken van de tijd; een kleine ethiek van de tijdservaring

Nijmegen, Valkhof Pers, 2002

Tongeren, P. van (red.)

Is vergeving mogelijk? Over de mogelijkheid en moeilijkheid van vergeving, vooral in verband met oorlogsmisdaden

Leende, Damon, 2000

Tutu, D.

Geen toekomst zonder verzoening
Amsterdam, De Bezige Bij, 1999

Verrijn Stuart, H.

Met de mantel voor de ogen; over wraak, vergeving en strafrecht

In: *Grenzen tussen goed en*

kwaad, Den Haag, Uitgave

Ministerie van Justitie, 26 oktober 1998, p. 139-153

Verrijn Stuart, H.

Een nieuwe melodie; Martha Nussbaum over Hecabe's wraak

Lust en gratie, nr. 61, 1999,

p. 41-69

Verrijn Stuart, H.

De angst voor de stilte; strafrecht en seksueel geweld, tussen eer en waardigheid

In: *Eeuwige kwesties*, 100 jaar

vrouwen en recht, Deventer,

W.E.J. Tjeenk Willink, 1999,

p. 129-140

Withuis, J.

Erkenning; van oorlogstrauma naar klaagcultuur

Amsterdam, De Bezige Bij, 2002